

Дмитро Горсвой

Релігієзнавча спадщина Івана Франка (до 100-літніх роковин від смерті)

Dmytro Horyevoy

Ivan Franko's religious studies heritage (To 100 anniversary from the death day)

In this article Franko's religious studies heritage is analyzed. His translations of religious hymns from Hindu, Buddhist, Babylonian, Ancient Greek and other traditions are considered. His works, which are devoted to ancient Christian literature, the issue of the origin of the world, methodological problems in religious studies, and the influence from archaic consciousness to modern folk art, are studied. Actually, Franko's Indological interest is described.

Keywords: Franko, religious studies, religion, indology, ancient Christian literature, origin of the world, religious studies schools

У статті аналізується релігієзнавча спадщина І. Франка. Розглядаються його переклади релігійних гімнів з індуїстської, буддистської, вавилонської, давньогрецької та інших традицій. Досліджуються його праці, присвячені давньохристиянській літературі, проблематиці походження світу, проблематиці методологічних шкіл в релігієзнавстві та етнології, впливу первісної свідомості на народну творчість тощо. Окреслюються індологічні зацікавлення Франка.

Ключові слова: І. Франко, релігієзнавство, релігія, індологія, давньохристиянська література, походження світу, школи в релігієзнавстві

У 2016 р. виповнюється 100 років від смерті видатного українського культурного, громадського та політичного діяча – Івана Франка. У контексті цієї дати нам би хотілося звернутися до аналізу творчого доробку цієї людини та дослідити з дещо незвичайного ракурсу, а саме виокремити та проаналізувати у великому масиві творчої спадщини І. Франка ті тексти, в яких розглядається релігія або її окремі компоненти. Також до об'єкта нашого зацікавлення ми залучимо популяризаторський потенціал Франка – а саме його переклад давніх релігійних гімнів на українську мову, а також методологічні засади вивчення релігії та феноменів, дотичних до неї. Творча спадщина Франка аналізувалася багатьма

науковцями, насамперед в таких галузях, як філологія, літературознавство, українознавство, історія, етнологія, фольклористика тощо. Лише невелика кількість дослідників звертала увагу на його релігієзнавчі пошуки. Тут слід відзначити статтю А. М. Колодного у монографії «Релігієзнавча думка України другого тисячоліття» – «Іван Франко – перший теоретик українського релігієзнавства». В ній автор доволі ґрунтовно та детально описує антиклерикальні та атеїстичні мотиви у творчості Франка. Наприклад, чого заслуговують праці: «Ex nihilo. Монолог атеїста», «Поєма про сотворення світу», «Радикали та релігія», «Про Ватикан, унію та католицизм» тощо. У перших двох працях Франко звертається до проблематики релігійної космогонії. Він, застосовуючи здобутки порівняльного релігієзнавства, ставить під сумнів унікальність біблійного переказу про сотворіння світу. Більш детально цю тематику ми розглянемо нижче на прикладі книги «Сотворення світу». Інші дві зазначені праці, на нашу думку, мають певну політичну забарвленість, проте це не означає, що їх не потрібно аналізувати. Так, А. Колодний наводить досить цікаве визначення релігії, що міститься у книзі «Радикали та релігія»: «Релігією називається не тільки віра в якісь надземні вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди; не тільки в те, що і в людях є частина тої вищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до тої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти. Отсі три складники конечні для поняття релігії»¹. Тобто Франко виділяє не тільки зовнішні фактори, що складають феномен релігії, а й ще виокремлює психологічний вплив, що чинить релігія на віруючу людину. Також необхідно зауважити, що А. Колодний детально описує власні релігійні погляди Франка, його відношення до церкви як до соціального інституту та ролі цього інституту у політиці, історії, а особливо у становленні націй.

Серед інших праць слід також відмітити дві монографії, в яких описуються індологічні дослідження, які провадив І. Франко: «Modus orientalis. Індійська література в рецепції Івана Франка» І. Папуші та «Рецепція індійської філософії в Україні: лінія Вед» Ю. Завгороднього. Обидва ці автори детально аналізують мотиви та сюжети, що були запозичені

Франком та культурно адаптовані або залишені у тому ж вигляді та застосовані у його письменницькій діяльності. Також автори приділяють увагу його перекладацькій активності. У цьому ж дусі є декілька статей Ю. Завгороднього про буддизм у творчості І. Франка².

Окрім зазначених вже праць, у Франка було багато матеріалів, присвячених релігійній проблематиці: цілий том (8-й том з 50-томного зібрання) присвячений перекладам давніх релігійних гімнів (серед іншого там є переклад вавилонських гімнів, окремих уривків з Магабхарати, Маркандей-Пурани, а також буддистської Сутта-Ніпати, гомерівські гімни, окремі уривки з Теогонії Гезіода); переклад уривка з «Метаморфоз» Апулея, а саме «Про Амура та Псіхею»³; переклад гімну вавилонській богині Іштар⁴; багато рецензій на сучасні йому наукові новинки (найбільш цікавими, на нашу думку, є рецензія на «Harnak Von A. Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. Leipzig, 1893. »⁵; та невеликий нарис про нові наукові праці – «Нові книги по історії релігії»⁶). Для дослідження історії становлення українського релігієзнавства слід зауважити, що у передмові до Франкового перекладу праці видатного французького сходознавця Л. Фера «Будда і буддизм» [1892], Драгоманов вперше вживає словосполучення «наука про релігії», зазначаючи, що Франко «хотів дати огляди новіших дослідів науки про релігії в певній історичній системі, в якій вони розвивалися»⁷. Також І. Франко переклав ще одну важливу працю цього ж автора – «Короткий нарис історії староіндійського (санскритського) письменства».

Цікавою є стаття Франка «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних»⁸ [між 1876 та 1885 рр.]. В ній автор, порівнюючи первісну релігію та сучасну поезію, доводить генетичний зв'язок першої з останньою, а також вказує на однакові сутнісні характеристики – і там і там трапляється оживлення природи (анімізм) чи то у формі антропоморфізму, зооморфізму або ж фетишизму. Також в цій статті автор пропонує розглянути загадки як відображення первісної свідомості. Він зазначає, що окрім нього та Е. Тайлора ніхто цим не займався. Франко виокремлює певний тип «анімістичних загадок» та демонструє не тільки їх наявність в українській та польській культурі, а й певні культурні паралелі між індійськими, єгипетськими, давньогрецькими, римськими міфологічними сюжетами, з одного боку, та україн-

ськими і польськими – з іншого. Серед типу анімістичних загадок Франко виділяє три їхні види за часом виникнення – спочатку це загадки про сили природи, потім про тварин, а після цього про людей.

У статті про уявлення слов'ян про Магомета «До питання про перекази про Магомета у слов'ян»⁹ [між 1893 та 1895 рр.] автор не тільки описує уявлення українців, поляків, білорусів та росіян про мусульман, використовуючи ґрунтовну джерельну базу, а й виводить корені такого ставлення з творів візантійських полемістів Х–ХІІІ ст., демонструючи чудове знання як візантійських, так і слов'янських першоджерел.

У 1893 р. І. Франко захистив докторську дисертацію у Віденському університеті під керівництвом професора Ватрослава Ягічева на тему: «Варлаам і Йоасаф – старохристиянський духовний роман і його літературна історія». Через п'ять років він видав однойменну монографію, в якій ретельно досліджується історія різних рукописів цього твору, проводиться порівняльний характер тексту, доводиться його неоднорідний характер. Так, автор звертає увагу на інтерполяції у вигляді штучно вставлених епізодів, запозичених з різних церковних текстів, як, наприклад, «Апологія Арістіда», докладно вивчає термінологічний апарат, точність та відповідність наведених цитат з творів Святих Отців тощо. І. Франко доходить висновку про індійські джерела повісті, оскільки дуже багато деталей, окрім філологічного аналізу, указують на таку версію. Для нас цікаво відзначити, що автор вказує на розуміння героями роману смерті не в християнському сенсі, як перехід праведника до раю, а скоріше в буддистському сенсі – як найбільше зло, найнебезпечніший ворог. Однак, як зауважує Франко, не слід вважати, що автором оригінального тексту був буддист, швидше оригінальний текст це вільний переказ індійської легенди¹⁰. Дисертація Франка є взірцем якісної релігієзнавчої праці, в якій автор користується методами порівняльного релігієзнавства та порівняльної філології, достатньо майстерно препарує структуру тексту, вказуючи на чужорідні, явно запозичені з іншої традиції сюжети, встановлює паралелі з іншими творами християнської традиції. В цій праці автор демонструє обізнаність не тільки з найновішою на той час літературою з цього питання, але й побічно відкриває себе як знавця з історії Церкви, як історика релігії, як сходознавця, як компаративіста, філолога та історика літератури тощо.

У 1895 р. І. Франко публікує в польському журналі «Lud» статтю «Новіші течії в фольклористиці»¹¹, в якій дає ретельніший опис розвою

історії фольклористики¹², становлення різних наукових шкіл і течій, дає розвідку генези тих чи інших ідей. Він зазначає, що сучасні йому наукові теорії мають своє коріння в Античності. Так, раціоналісти XVII та XIX ст. пропагували теорію Евгемера про богів як обожених культурних діячів минулого. Представники міфологічної школи та прибічники поглядів братів Грім пропагували ідеї Анаксагора про богів як персоніфікацію явищ природи. Символісти ж відстоювали погляди стоїків, що боги це символи людських чеснот та пороків. Автор також дає характеристику солярно-метеорологічній теорії, вказуючи на її сильні та слабкі сторони, а також відзначаючи здобутки найвідоміших її представників. Детально зосереджується на аналізі праць антропологічної школи, приходячи до висновку, що немає сенсу сперечатися про перевагу одного напрямку над іншим, тому що вони покликані розв'язувати різні проблеми. Так Франко наполягає на творчому поєднанні різних теорій для пояснення всієї сукупності феноменів, що входять до предмета дослідження фольклористики, оскільки одним тільки порівняльним методом, теорією міграцій або ж еволюціонізмом не можна пояснити сутність та генезу величезної кількості явищ духовного світу людини, але поєднавши усі три методи, ми ближче підійдемо до цієї мети. До цього ж висновку автор приходять і в іншій статті – «Дві школи в фольклористиці»¹³ [1895], попередньо подавши критику методів антропологічної школи.

У великій статті «Апокрифічне Євангеліє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руським письменстві»¹⁴ [між 1899 та 1901 рр.]. Автор досліджує історію тексту апокрифічного Євангелія від псевдо-Матвія, його рукописи, видання, можливі джерела. Проводить порівняльну характеристику з сюжетами канонічних Євангелій. Виявляється наявність сюжетів апокрифічного Євангелія в народній творчості слов'янських народів. Автор аналізує фольклор не тільки українців, білорусів, росіян, а й поляків, чехів, словаків, хорватів, сербів тощо.

У праці «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди»¹⁵ [між 1902 та 1905 рр.]. Автор досліджує документальні дані про св. Климента: мученицькі акти, згадки у Тацита, у Діонісія Коринфського, свідоцтво Гегезіппа-Євсевія, Ірінея Ліонського, Тертуліана, посилання в книзі «Пастирь Герми». Франко реконструює на основі різних джерел історію життя Климента. Велика увага приділяється Псевдоклиментинам – твору, який помилково приписують Клименту,

в якому розповідається про самого Климента, його подорожі з апостолом Петром та боротьбою останнього проти Симона Волхва. Аналізуючи цей текст, автор знаходить багато спільних рис з різними античними творами: «Контроверсіями» Сенеки, повістю про «Дива по той бік Туле» Антонія Діогена, «Вавілонікою» Ямвліха, романом Ксенофонта Ефеського «Габрокоме й Антії» та ін. Також досліджується легенда про корсунських мучеників та розбирається ступінь впливу культу св. Климента в Моравії й на Русі. В цій великій релігієзнавчо-історичній праці Франко проявляє себе як професійний знавець історії Церкви, патрології та християнської літератури.

У 1904 р. Франко починає писати книгу «Про сотворення світу», як зазначається у передмові – книга ця не є власне науковою, але науково-популярною, оскільки адресована вона широкому загалу українців поч. ХХ ст. Також, як зазначає сам автор, він не відкриває ніяких нових фактів, а лише систематизує та відкриває україномовному читачеві масив фактів, явищ, а також перекладених текстів з проблематики біблійного оповідання про створення світу. Франко знайомить читача також з науковими даними, які дотичні до цієї проблематики. Так він досить непогано викладає теорію Дарвіна, спростовуючи поширене хибне твердження, що людина утворилася від мавпи, уточненням, що в людини та мавпи був єдиний пращур. Автор критикує біблійне датування, що від створення світу пройшло приблизно шість з половиною тисяч років. Натомість він приводить контраргументи з археології, доводячи значно довший вік як людства, так і земної кулі. Франко взагалі протиставляє науковий метод з його спрямованістю на «природне пояснення» релігійному з його направленістю на авторитет як аргументу. Він також демонструє чудове знання літератури з історії релігії та біблеїстики (доволі часті покликання на Skinner, S. R. Driver, Gunkel, Jeremias, Schrader, Loisy, Zimmern, Budde K., Pinches та ін.). Також як і Фрезер Франко вказує на вавилонські джерела в Біблії, повторюючи поширену тезу про різні імена Бога в П'ятикнижжі Мойсея – Яхве та Елохім і відмінність за сенсом та спрямованістю уривків, в яких згадуються ці імена. З цього робиться висновок, що це два окремі, самостійні оповідання, які були штучно скомпільовані в один текст. Для більш детального та показового прикладу Франко в тексті публікує власний переклад поеми Енума-Іліш, який був зроблений ним на основі перекладів з ін-

ших європейських мов, тобто з вторинних джерел. Закінчується праця Франка доволі поширеним в його час висновком, що сучасна наука підкопала фундамент релігії, й остання незабаром зникне.

Підсумовуючи, слід відмітити, що І. Я. Франко був людиною вкрай обдарованою й не меншою мірою працьовитою. Він був ознайомлений та прекрасно орієнтувався в тогочасних європейських та американських релігієзнавчих дослідженнях. Його коло наукових інтересів складало як традиційна християнська література та патрологія, так і буддистські та індуїстські релігійні твори. Він займався дослідженням як теоретичних проблем (щодо методологічних шкіл в релігієзнавстві та етнології), так і сам проводив власні польові дослідження. Релігієзнавча спадщина Франка вражає своєю різноманітністю тем та напрямків, а також кількістю перекладів задля популяризації текстів першоджерел. Звісно, що можна дорікати авторові за недосконалість перекладу через користування вторинними джерелами, але варто пам'ятати, що для науки кінця XIX ст. це ще була доволі нормативна практика. Отже, резюмуючи вище сказане, можна стверджувати, що Іван Франко є безумовно однією з найвидатніших постатей українського релігієзнавства XIX ст., а отже, очікуємо більш глибинних та фундаментальних досліджень його релігієзнавчої спадщини у майбутньому. Сподіваємося, що цей початковий нарис буде в нагоді наступним дослідникам.

¹ Цит. за: Колодний А. М. Іван Франко – перший теоретик українського релігієзнавства // Релігієзнавча думка України другого тисячоліття. – К., 2013. – С. 242.

² Завгородний Ю. Ю. Буддизм в творчестве Ивана Франко // Первые Торчиновские чтения. Религиоведение и востоковедение: материалы научной конференции. – СПб., 2004. – С. 23-28;

Його ж. Буддизм у творчості І. Франка // Слово і час. – К., 2005. № 11. – С. 3-7.

³ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976-1986. – Т. 25. – С. 183-218.

⁴ Там само. – Т. 5. – С. 10-24.

⁵ Там само. – Т. 29. – С. 443-447.

⁶ Там само. – Т. 46. Ч. 2. – С. 103-105.

⁷ Цит. за: Папуша І. *Modus orientalis*. Індійська література в рецепції Івана Франка. – Тернопіль, 2000. – С. 34.

⁸ Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 26. – С. 332-346.

⁹ Там само. – Т. 29. – С. 123-147.

¹⁰ Йоґо ж. Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський роман. – Львів, 1897. – С. 192.

¹¹ Franko I. Najnowsze prądy w ludoznawstwie // Łud. Organ towarzystwa ludoznawczego we Lwowe. – Lwów, 1895. – S. 4-16.

¹² Франко йменує цю науку фольклористикою (в україномовних статтях), ludoznawstwo (в польськомовних). В американській традиції ця дисципліна має назву Cultural Anthropology, в британській – Social Anthropology, в німецькій – Volkskunde, в російській – Етнографія.

¹³ Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 29. – С. 416-424.

¹⁴ Там само. – Т. 32. – С. 117-153.

¹⁵ Там само. – Т. 34. – С. 7-348.